

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА**

ЛАПЧЕНКО ІННА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 159.922.6: 373.5

**ЕМОЦІЙНЕ СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ ТА РОВЕСНИКІВ
ЯК ЧИННИК ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ
ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ - 2006

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі психології та педагогіки Інституту педагогіки і психології Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Приходько Юлія Олексіївна,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова,
Інститут педагогіки і психології,
професор кафедри психології і педагогіки

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Томчук Михайло Іванович,
Вінницький соціально-економічний інститут
Відкритого міжнародного університету розвитку людини
“Україна”, ректор

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник

Пенькова Олена Іванівна,
Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України,
провідний науковий співробітник
лабораторії психології особистості

Провідна установа: Дрогобицький державний педагогічний університет імені
І.Франка, кафедра психології, Міністерство освіти і науки
України, м. Дрогобич.

Захист відбудеться “15” березня 2006 р. о 14.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д
26.053.10 в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул.
Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені
М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “09” лютого 2006 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В.Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні, визначаючи мінімально достатній і необхідний дитині перших семи (шести) років життя ступінь компетентності, передбачає розвиток у неї елементарних уявлень про себе, довкілля, взаємини людей, їх провідні ставлення. Соціальна компетентність дошкільника включає формування соціальних навичок поведінки, розвиток свідомого ставлення до себе як самостійної особистості, активного інтересу до людей, формування готовності сприймати соціальний досвід.

Дошкільний вік характеризується бурхливим розвитком емоційної сфери, яка справляє величезний вплив на особистісний розвиток дитини, на оволодіння нею різноманітними видами діяльності. Впродовж дошкільного дитинства емоції розвиваються, ускладнюються і набувають інтелектуалізованого характеру (Л.Виготський). Особливої уваги заслуговує вивчення емоційного ставлення дитини дошкільного віку до себе, оскільки ставлення загалом є проекцією особистісного розвитку людини, який започатковується саме у цьому віці. В структуру ставлення входять когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти. Співвідношення когнітивного та емоційного компонентів з віком змінюється. Чим молодша дитина, тим менш наявне в її ставленні знання і тим більшого значення у її поведінці мають емоції. Виходячи з цього, між термінами “ставлення” і “емоційне ставлення”, коли йдеться про дошкільний вік, можна поставити знак рівності (В.Котирло).

На важливості дослідження емоційної сфери, зокрема емоційних ставлень дітей дошкільного віку наголошував О.Запорожець. Він стверджував, що виховання почуттів з перших років життя є найважливішим завданням, оскільки те, як будуть засвоюватися знання та уміння, вирішальним чином залежить від емоційного ставлення суб'єкта до оточуючих людей і довкілля.

Провідними ставленнями особистості є ставлення до інших людей, до праці та до себе самої. Якщо особливості ставлення особистості до інших і до праці досліджені та знайшли своє висвітлення у психолого-педагогічній літературі, то ставлення до себе залишається найменш дослідженим, особливо коли йдеться про дітей дошкільного віку.

В працях К.Абульханової-Славської, Б.Ананьєва, І.Бєха, О.Бодальова, М.Боришевського, О.Кононко, В.Котирло, О.Лазурського, О.Леонтєва, Б.Ломова, В.М'ясіцева, В.Мерліна, С.Рубінштейна, Ю.Приходько, О.Старовойтенко, В.Століна, Т.Титаренко розглядаються загальнотеоретичні та методологічні підходи до вирішення питання про природу, генезу та структуру ставлень особистості крізь призму її морального становлення, формування її характеру. Для особистісного розвитку дитини важливо формування у неї емоційно-ціннісного ставлення до себе як до суб'єкта гуманних стосунків з ровесниками. Таке ставлення до себе складається на ґрунті дитячих переживань, що виникають у взаємодії з іншими дітьми, яку організовує дорослий

(В.Котирло). Виходячи з цього, ставлення до себе та інших людей розглядаються у психології як проблема, розробка якої може збагатити теорію та практику виховання підростаючого покоління. Важливим є дослідження взаємозв'язку між ставленням дитини до себе і ставленням до інших людей, оскільки саме у стосунках з ними відбувається її особистісний розвиток.

Недостатня розробленість названих аспектів проблеми ставлень особистості та важливість їх дослідження на етапі дошкільного дитинства, який є початковим етапом її особистісного розвитку, і зумовили вибір теми даного дисертаційного дослідження: “Емоційне ставлення до себе та ровесників як чинник особистісного розвитку дитини дошкільного віку”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації входить до тематичного плану наукових досліджень кафедри психології та педагогіки Інституту педагогіки і психології Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Університету (протокол № 10 від 25.05.2000 р.) та узгоджена Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 7 від 26.10.2000 р.).

Об'єкт дослідження – особистісний розвиток дитини дошкільного віку.

Предмет дослідження – психологічні особливості емоційних ставлень до себе й ровесників дитини дошкільного віку та їх вплив на її особистісний розвиток.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати і експериментально дослідити психологічні особливості емоційних ставлень дитини до себе та ровесників, розробити засоби психокорекції ставлення старших дошкільників до себе і ровесників.

В основу дослідження покладено **припущення** про те, що між ставленням до себе і ставленням до ровесників існує взаємозв'язок, який проявляється в тому, що усвідомлення власних переживань зумовлює усвідомлення переживань ровесників. Створення сприятливого мікроклімату у групі ровесників є умовою становлення у дитини позитивного ставлення до себе та інших дітей, що є підґрунтям її особистісного розвитку.

Завдання дослідження:

1. Обґрунтувати теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми ставлення особистості до себе та інших.
2. Вивчити психологічні особливості емоційного ставлення дітей середнього і старшого дошкільного віку до себе та однолітків, їх зв'язок і статеві відмінності.
3. Виявити особливості усвідомлення дітьми власних і чужих переживань та їх зв'язок із ставленням до себе і ровесників як чинника особистісного розвитку.
4. Розробити та апробувати програму корекції у старших дошкільників емоційного ставлення до себе та до ровесників.

Методологічною і теоретичною основою дослідження є: “Базовий компонент дошкільної

освіти в Україні” (1999 р.), системний підхід у вивченні особистості (Б.Ананьєв, Л.Божович, О.Леонтєв, С.Максименко, С.Рубінштейн, О.Скрипченко); вчення про закономірності розвитку психіки в онтогенезі (Л.Виготський, Д.Ельконін, Г.Костюк, О.Леонтєв, С.Рубінштейн); положення про єдність інтелекту і афекту (Л.Виготський, С.Рубінштейн, В.М’ящєв); положення вікової та педагогічної психології про сутність та закономірності розвитку особистості дітей дошкільного віку (Л.Божович, О.Запорожець, М.Лісіна, В.Котирло, В.Мухіна); модель побудови життєвого світу особистості (Т.Титаренко); концепція генези спілкування (М.Лісіна, Б.Ломов, А.Рузька, О.Смірнова); модель формування в дошкільному віці системи провідних ставлень як визначальних чинників особистісного розвитку (Ю.Приходько); психологічні основи особистісно зорієнтованих технологій виховання (І.Бєх, М.Боришевський, О.Кононко).

Методи дослідження. Для розв’язання завдань, досягнення мети та перевірки гіпотези дослідження нами був використаний комплекс теоретичних та емпіричних методів, який включав аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, констатувальний та формувальний психолого-педагогічні експерименти, спостереження, бесіда, опитування, методи якісного та кількісного аналізу отриманих дослідницьких даних, методи математичної статистики.

Наукова новизна та теоретична значущість отриманих результатів дослідження полягають в тому, що

- *вперше* експериментально досліджено взаємозв’язок між ставленням дошкільника до себе та ровесників; поняття “ставлення”, “емоційне ставлення”, “самоствавлення”, “самооцінка”, “ставлення до іншого” розглянуті з позиції їх взаємозв’язку; поглиблено психологічний зміст поняття “самоствавлення” стосовно дітей середнього та старшого дошкільного віку; визначені критерії та рівні прояву самоствавлення у дітей середнього та старшого дошкільного віку, розкриті їх вікові та статеві особливості; встановлено, що ставлення дитини старшого дошкільного віку до себе обумовлює її ставлення до ровесників; обґрунтована система психокорекційних заходів, спрямованих на формування позитивного самоствавлення як основи ставлення до ровесника;

- *розширено та доповнено* зміст понять “емоційне ставлення”, “самоствавлення” та “ставлення до ровесників”, виявлено їх критерії та рівні;

- *дістало подальшого розвитку* питання основних психологічних чинників особистісного розвитку дитини дошкільного віку, проблеми формування провідних ставлень особистості.

Організація дослідження. Дослідження здійснювалося у три етапи: початковий, експериментальний, заключний впродовж 1998-2005 рр.

Експериментальна база. Дослідження проводилось на базі навчально-виховних комплексів “Сузір’я” і “Зірниця”, дошкільного навчального закладу № 127 м. Києва. Загалом дослідженням було охоплено 145 дітей середнього та старшого дошкільного віку, 18 вихователів та 132 батьків.

Вірогідність і надійність результатів дослідження забезпечувалася методологічною та

теоретичною обґрунтованістю вихідних положень дослідження, застосуванням системного підходу до вивчення дитини дошкільного віку, сукупністю взаємодоповнюючих методів, адекватних меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки досліджуваних, якісним та кількісним аналізом отриманого експериментального матеріалу, використанням методів математичної статистики.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що розроблені психологічно обґрунтовані прийоми вивчення самоствалення дитини дошкільного віку, апробована система психолого-педагогічних впливів, спрямованих на корекцію самоствалень та ставлень до ровесників у старших дошкільників з метою надання дитячим стосункам гуманістичної спрямованості, обґрунтовані прийоми організації спілкування дітей в умовах дошкільного навчального закладу, що можуть бути використані у роботі вихователів та практичних психологів. Отримані результати дослідження використовуються у лекційних курсах з вікової та педагогічної психології, психодіагностики, психокорекції.

Особистий внесок автора полягає в розробці системи адекватних віку методів діагностики самоствалень та ставлень дитини дошкільного віку до ровесників; в розробці та апробації психологічних прийомів впливу на дитину старшого дошкільного віку з метою формування у неї позитивного емоційного ставлення до себе і ровесників, що зумовлює її особистісний розвиток. Основні наукові положення дисертаційного дослідження, окрім самостійних наукових публікацій автора, відображено також у спільних статтях, в яких внесок здобувача складає 50%.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні результати дослідження доповідались та отримали схвалення на науково-практичній конференції НПУ імені М.П.Драгоманова “Проблеми підготовки вчителя в спадщині Д.Ф.Ніколенка (до 100-річчя з дня народження)” (Київ, 1999 рік), на Міжнародному конгресі “Стреси у повсякденному житті дітей” (Одеса, 25-29 квітня 2000 року), на Всеукраїнській науково-практичній конференції “Актуальні проблеми професійної підготовки практичних психологів” (МАУП, 16 червня 2000 р.), на Третій Всеукраїнській конференції молодих науковців “Проблема особистості в сучасній науці: результати та перспективи досліджень” (КНУ імені Тараса Шевченка, 28-29 вересня 2000 року), на Міжнародній науково-методичній конференції, присвяченій 20-річчю кафедри психології психолого-педагогічного факультету Полтавського педагогічного університету “Підготовка практичних психологів: досвід, проблеми і перспективи” (Полтава, 5-7 жовтня 2000 року), на VI Костюківських читаннях Інституту психології АПН України імені Г.С.Костюка (Київ, 28-29 січня 2003 р.), на Міжнародному українсько-баварському симпозіумі “Медико-соціальна реабілітація дітей з обмеженими можливостями здоров'я” (Дніпропетровськ, 6-8 жовтня 2005 р.), на звітних науково-практичних конференціях НПУ імені М.П.Драгоманова 1999-2004 рр. **Впровадження** здійснювалось шляхом проведення семінарів-практикумів та методичних

об'єднань для практичних психологів дошкільних навчальних закладів Святошинського району м. Києва за такою тематикою: “Особливості емоційної сфери дитини дошкільного віку”, “Особистісний розвиток дитини дошкільного віку” (довідка про впровадження № 1828 від 23.06.05 р.). Зміст експериментального дослідження включений в програму спецкурсу “Емоційна сфера особистості”, який був прочитаний для студентів п'ятого курсу спеціальності “Психологія” Інституту педагогіки і психології Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (довідка 07-10/1175 від 04.07.2005 р.).

Основний зміст роботи відображено у 12 публікаціях, серед яких 7 статей у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України, 6 матеріалів конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається з вступу, 4 розділів, висновків, списку основних використаних джерел (241 найменувань). Основний зміст роботи викладено на 199 сторінках. В тексті дисертації вміщено 11 таблиць. Загальний обсяг дисертації – 237 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету, сформульовано гіпотезу та завдання дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи. Наведено дані про апробацію роботи та її впровадження у практику.

У першому розділі **“Теоретичні засади дослідження ставлення дитини дошкільного віку до себе та ровесника”** здійснено аналіз загальнотеоретичних положень та експериментальних досліджень з проблеми ставлення до себе та інших людей у контексті формування системи провідних ставлень особистості. Розглянуто підходи вітчизняних та зарубіжних вчених до визначення сутності та детермінант формування ставлень особистості, висвітлено особливості розвитку ставлення до себе та оточуючих людей на ранніх етапах онтогенезу.

У вітчизняній психології проблема ставлень особистості розроблялась Б.Ананьєвим, В.Котирло, О.Лазурським, О.Леонтьєвим, Б.Ломовим, В.М'ясіщевим, В.Мерліним, С.Рубінштейном та іншими вченими. В наш час її теоретичні та прикладні аспекти проблеми розкриваються в працях К.Абульханової-Славської, І.Беха, О.Бодальова, М.Боришевського, О.Кононко, Ю.Приходько, О.Старовойтенко, В.Століна, Т.Титаренко та інших вчених.

В основу роботи покладено розуміння ставлення як ключової категорії у становленні особистості. Ставлення – система зв'язків людини з оточуючим світом та іншими людьми. Вони забезпечують активне пристосування людини до навколишнього середовища. Внаслідок цього особистість розглядається не лише об'єктом зовнішніх впливів, а й суб'єктом соціальних перетворень.

В розділі розглядається проблема емоційних ставлень особистості та стан її розробки у вітчизняній та зарубіжній психології, зв'язок між почуттями і ставленнями особистості. Адже

відомо, що сукупність людських почуттів – це, по суті, сукупність ставлень людини до світу і, насамперед, до інших людей у живій і безпосередній формі особистого переживання (С.Рубінштейн). Подано аналіз теоретичних положень та прикладних розробок проблеми міжособистісних взаємин, які впливають на формування системи ставлень суб'єкта цих стосунків (О.Бодальов, В.Вілюнас, Т.Гаврилова, Л.Гозман, Я.Коломінський, І.Кон, О.Кроник, М.Обозов).

В контексті системи провідних ставлень особистості здійснено аналіз стану розробки проблеми самоствавлення особистості (І.Кон, С.Пантілеєв, В.Столін, Т.Титаренко, І. Чеснокова, Р.Бернс, У.Джемс, Е.Еріксон, К.Роджерс). Самоствавлення особистості посідає значне місце в системі її ставлень. Самоствавлення – це усталене почуття, що виникає на основі самосприйняття, самооцінки, Я-образу і оцінки значущого оточення. Воно проявляється як глобальне почуття “за” або “проти” самого себе у формі самоповаги, аутосимпатії, самоінтересу, очікуваного ставлення з боку оточуючих.

В зарубіжній літературі питання структури самоствавлення розглядається по-різному. Л.Уельс і Дж.Марвелл виділяють три основні поняття, які складають зміст самоствавлення – це любов до себе, самоприйняття і почуття компетентності. Любов до себе і самоприйняття відображають рівень симпатії індивіда до себе самого, а почуття компетентності ґрунтується на порівнянні себе з певним еталоном і пов'язане з переживанням успіху або невдачі. К.Роджерс наголошує на тому, що в структурі самоствавлення є оцінна і емоційна підсистеми. Самооцінка і симпатія до себе – незалежні одне від одного психологічні явища. Адже те, що людина відчуває по відношенню до себе, не обов'язково визначається тим, наскільки вона вважає себе “хорошою”. Самоствавлення розглядається як глобальна самооцінка, сума часткових самооцінок. Проте ця точка зору емпірично не доведена.

Необхідно зазначити, що самооцінка і самоствавлення мають різні параметри вимірювання, що підкреслює нетотожність цих психологічних явищ. Самооцінка характеризується певним рівнем (низька, середня, висока), ступенем адекватності (адекватна і неадекватна, остання – завищена і занижена), стійкістю. Самоствавлення, як і ставлення взагалі, буває позитивним, негативним, амбівалентним. Воно, на відміну від ставлення до оточуючого, не може бути індіферентним.

У вітчизняній психології ставлення до себе розглядається як специфічно емоційно насичена активність суб'єкта, спрямована на його власне “Я”. Виходячи з цього, макроструктуру самоствавлення, на думку В.Століна, складають емоційні компоненти: аутосимпатія, самоповага, самоінтерес. Вони інтегруються у загальне почуття позитивного або негативного ставлення особистості до себе.

Джерелом розвитку особистості, починаючи з раннього дитинства, є сприйняття нею реакцій на її власні якості значущих для неї людей. Дитина сприймає себе опосередковано – через часткові точки зору інших людей. В літературі зазначається, що існує зв'язок між самоствавленням

особистості та її ставленням до іншої людини (Л.Гозман, В.Столін, С.Пантілеєв). Однак залишається недостатньо вивченим взаємовплив цих психологічних явищ, особливості їх формування та їх значення для становлення особистості на етапі дошкільного дитинства.

В розділі аналізуються основні тенденції в дослідженні системи емоційних ставлень дитини дошкільного віку. Розвиток ставлень дитини є проекцією її особистісного розвитку, а саме: емоційне ставлення до себе та до інших виступає основним показником появи самооцінки у дошкільника, що є особистісним новоутворенням цього віку. Емоційне ставлення до себе, до інших людей, до діяльності розглядаються як складові емоційної сфери особистості.

Розвиток емоційних ставлень в онтогенезі аналізується в роботах Б.Ананьєва, А.Валлона, Н.Дятленко, І.Кона, І.Коновальчук, В.Кутішенко, М.Лісіної, В.М'ящева, С.Пантілеєва, А.Сільвестру, В.Століна, П.Чамати, І.Чеснокової. Етапами розвитку емоційного ставлення до себе є: виділення себе об'єктом ставлень інших людей, згодом суб'єктом стосунків, поява уявлень про себе. Ставлення до себе і до оточуючих складається переважно у спілкуванні, в якому частіше та стихійніше, ніж у спеціально організованій діяльності, складаються умови для особистісного вибору.

Аналіз теоретичних засад проблеми ставлень та самоствавлень дитини дошкільного віку дозволив зробити висновок про недостатню її розробленість. Це спонукало до здійснення власного емпіричного дослідження особливостей ставлення дитини дошкільного віку до себе та його взаємозв'язку із ставленням до ровесників.

У другому розділі **“Емпіричне дослідження емоційного ставлення дітей середнього та старшого дошкільного віку до себе та ровесників”** охарактеризовано психодіагностичний інструментарій, який включав методи: спостереження, бесіди, модифіковану методику “Вивчення ставлення дітей дошкільного віку до себе та ровесників” Т.Репіної; описано послідовність його застосування у процедурі дослідження, наведено якісно-кількісний аналіз одержаних результатів з використанням методів математичної статистики. Дослідженням було охоплено 75 дітей 5-го і 70 – 6-го років життя.

Завдання цього етапу дослідження полягало у вивченні динаміки розвитку емоційного ставлення дітей середнього і старшого дошкільного віку до себе й однолітків та впливу самоствавлення на прояви доброзичливості до них, вивченні статевих відмінностей у проявах ставлень. На основі теоретико-експериментального пошуку були виділені критерії для визначення самоствавлення: *валентність* (позитивна, негативна, амбівалентна) як провідний; *виразність* (яскраве або стримане ставлення); *самостійність*; *спрямованість* самоствавлення (на себе загалом, на окремі власні риси та вчинки, на результат своєї діяльності).

Отримані результати дослідження дозволили виділити три рівні емоційного ставлення дітей

до себе: *позитивне, амбівалентне, негативне*. Позитивне самоствавлення характеризується прийняттям себе в різних ситуаціях, задоволеністю собою в різноманітних видах діяльності. Амбівалентне емоційне ставлення до себе характеризується поєднанням двох, іноді протилежних за модальністю, почуттів: задоволеність і незадоволеність собою в різних видах діяльності, гордість і невпевненість у спілкуванні з ровесниками тощо. Негативне самоствавлення – неприйняття себе, вияв критичності при оцінюванні своїх досягнень.

Кількісні показники ставлення до себе дітей обох вікових груп свідчать про наявність суттєвих відмінностей в емоційному ставленні дітей 5-го і 6-го рр. ж. до себе. В групі 5-го р. ж. діти виявляють позитивне і амбівалентне ставлення до себе (відповідно, 62,7% і 37,3%). Негативного ставлення до себе не виявив жоден досліджуваний цього віку. В групі 6-го р. ж. – позитивне ставлення до себе виявили 52,9%, амбівалентне – 30% і негативне – 17,1%. Це можна пояснити віковими особливостями – чим старша дитина, тим критичніше вона ставиться до себе.

Якісний аналіз отриманих даних засвідчив наявність вікових особливостей самоствавлення у середніх і старших дошкільників. Досліджувані 5-го р. ж. з *позитивним ставленням до себе* виявляють яскраве радісне переживання, коли беруть в руки своє фото, починають жваво розповідати про себе. Виявляють самостійність про виборі місця для своєї фотографії. Більшість чотириліток з позитивним самоствавленням характеризують себе загалом (“я красивий”, “я добрий”) або називають привабливі речі, якими володіють. Лише деякі діти вказують на своє прагнення допомогти дорослим, але не згадують про допомогу ровесникам.

Досліджувані середнього дошкільного віку з *амбівалентним ставленням до себе* виявляють стриману радість, розглядаючи свою фотографію, сором’язливо посміхаються, частіше оцінюють себе не самостійно, а на спонукання експериментатора. Лише деякі з них оцінюють себе загалом, описують ситуації, в яких вони виявляють свої позитивні якості – старанність, доброту. Водночас ці діти незадоволені окремими своїми діями, проте не можуть пояснити їх причин.

Досліджувані 6-го р. ж. з *позитивним самоствавленням* виявляють бурхливу радість, коли мова заходить про них, їхню поведінку. Вони охоче розповідають про те, що виконують правила поведінки, допомагають дорослим й ровесникам. Розповідаючи про себе, часто вказують на охайність їхнього одягу та іграшок. Вони оцінюють себе загалом і намагаються підтвердити це ілюстрацією певних ситуацій.

Досліджувані 6-го р. ж. з *амбівалентним ставленням до себе* демонструють сором’язливість, коли беруть в руки свої фотографії. Вони посміхаються і тривалий час не можуть визначитись з вибором, частіше відповідають на запитання експериментатора, ніж проявляють самостійність. Розповідаючи про себе, вказують на власні позитивні якості в ситуаціях, які відбувалися у нинішній або минулий дні. Серед цих дітей є й такі, що критично оцінюють власні вчинки.

Досліджувані 6-го р. ж. з *негативним самостваленням* виявляють стриманість, коли мова заходить про них. Жоден з них не розповідає про себе з власної ініціативи. Вони не завжди відповідають на запитання про свої якості. Сором'язливо посміхаються, виявляють хвилювання, перебирають руками одяг й волосся. Іноді відмовляються виконувати завдання. В той же час ці діти чутливі до схвалення їхніх дій з боку дорослих: їхні рухи та мовлення похваляються, набувають більшої впевненості. Розповідаючи про себе, вони вказують лише на окремі свої дії та прагнення (“Я допомагаю”, “Я люблю малювати”). На запитання про негативні вчинки, ці досліджувані частіше знизують плечима, опускають погляд і згадують про їх покарання дорослими. Це, на нашу думку, свідчить про їх орієнтацію не стільки на результати власної діяльності, скільки на ставлення до них дорослих, оцінку їх дій.

Статевих відмінностей у ставленні до себе у дітей середнього дошкільного віку не виявлено. У старших дошкільників вони мають місце. Хлопчики цього віку частіше виявляють амбівалентне та негативне ставлення до власної поведінки, дівчатка – до своєї зовнішності.

Дослідження емоційного ставлення дітей середнього і старшого дошкільного віку до ровесників дозволило виділити рівні доброзичливості: *високий, середній і низький*. *Високий рівень доброзичливості* характеризується позитивним ставленням до ровесників. У дітей цього рівня переважають радісні переживання за товаришів. Вони прагнуть розповісти про їх успіхи на заняттях або в ігровій діяльності, схвалюють їх вчинки, наводять приклади з власного досвіду спілкування з ровесниками, а також позитивні висловлювання вихователя стосовно останніх.

Середній рівень доброзичливості характеризується амбівалентним або індіферентним ставленням до ровесників. Для амбівалентного ставлення характерним є те, що до своїх товаришів за одними ознаками дитина ставиться позитивно, а за іншими – демонструє незадоволення. Вона не схвалює дії ровесників, часто наводить слова схвалення або осуду ровесника, наслідуючи вихователя. Індіферентне ставлення дошкільника до однолітка характеризується небажанням говорити про нього, прагненням перевести розмову на іншу тему. При цьому дитина не виявляє будь-яких переживань з приводу того чи іншого ровесника, довго не може зробити вибір, а, описуючи його поведінку, часто виявляє необізнаність.

Низький рівень доброзичливості до ровесника характеризується негативним ставленням до нього, переважанням несхвалення його вчинків, неадекватною оцінкою його успіхів. Ці діти частіше за інших критикують ровесників за погане чергування, бійки, пригадують випадки їх покарання, повторюють слова вихователя з приводу їх поганої поведінки. Власну думку про ровесників вони не висловлюють.

Отримані дані свідчать про наявність відмінностей в емоційному ставленні середніх і старших дошкільників до ровесників (табл. 1).

**Кількісні показники емоційного ставлення
(рівня доброзичливості) до ровесників середніх і старших дошкільників (у %)**

Вікові групи	Рівні доброзичливості		
	високий	середній	низький
5-й р. ж.	8	80	12
6-й р. ж.	4,3	62,8	32,9

Більшість досліджуваних обох вікових груп виявляють середній рівень доброзичливості. В групі старших дошкільників збільшується кількість тих, що негативно ставиться до ровесників. Це можна пояснити тим, що змінюється характер вимог з боку дорослих до старших дошкільників: більша увага звертається на їх вчинки, дії, знання, які соціально схвалюються або не схвалюються. Така зміна вимог до дітей призводить до змін у їх ставленнях і до себе, і до ровесників.

Результати дослідження засвідчили, що впродовж 5-6 р. ж. емоційне ставлення до ровесників має певну динаміку. В обох групах переважає середній рівень доброзичливості дошкільників до ровесників (80% чотириліток, 62,8% п'ятиліток). На 6-му р. ж. досліджувані проявляють більшу критичність до однолітків: збільшується кількість критично налаштованих до ровесників (від 12% до 32,9%).

Виявлені статеві відмінності в емоційному ставленні середніх і старших дошкільників до ровесників. Серед дітей 5-го р. ж. переважна більшість дівчаток (81,8%) виявляє середній рівень доброзичливості у ставленні до ровесників, а серед хлопчиків – 58,1%. Лише 11,4% дівчаток негативно ставляться до ровесників, а кількість хлопчиків з таким ставленням становить 32%. В групі досліджуваних 6-го р. ж. 44,4% хлопчиків демонструють низький рівень доброзичливості (серед дівчаток – 26,5%). В цій віковій групі 52,9% дівчаток виявляють позитивне ставлення до однолітків (серед хлопчиків – 36,1%). Дівчатка яскравіше виявляють свої емоції і більш уважні до інших дітей. Підтверджується думку про те, що дівчатка активніше виявляють своє емоційне ставлення до різних подій та інших дітей, ніж хлопчики.

Кореляційний аналіз засвідчив, що в групі досліджуваних 5-го р. ж. відсутній зв'язок між самоставленням дітей та їх рівнем доброзичливості до ровесників: коефіцієнт кореляції на рівні $p \leq 0,05$ становив +0,11. Результати, отримані на досліджуваних 6-го р. ж., свідчили про наявність зв'язку між названими психологічними явищами – коефіцієнт кореляції становив +0,47 (на рівні $p \leq 0,05$).

Дослідження показало, що емоційне ставлення до себе у дітей 5-го і 6-го р. ж. уже яскраво виражене. У старших дошкільників самоставлення пов'язане з рівнем доброзичливості до

ровесників. З віком зростає критичність до себе та ровесників.

Третій розділ **“Психологічні особливості усвідомлення дошкільниками своїх і чужих переживань та його взаємозв’язок із ставленням до себе і ровесників”** присвячений вивченню вікової динаміки усвідомлення дошкільниками власних і чужих переживань, а також з’ясування наявності чи відсутності зв’язків між їх емоційним самоставленням і усвідомленням ними своїх переживань, між усвідомленням переживань ровесників і рівнем доброзичливості до них.

Спостерігалась поведінка досліджуваних під час проведення бесіди за методиками “Вивчення усвідомлення власних емоцій” і “Вивчення розуміння емоційних станів персонажа, зображеного на картинці” Г.Урунтаєвої та Ю.Афонькіної. Виділяли: 1) ситуації і об’єкти, які викликають переживання дітей; 2) дії, які дитина пов’язує з певною емоцією: адекватність дій переживанню, відповідність дій емоціям, уміння встановити зв’язок між дією та переживанням; 3) розгорнутість відповідей як показник рівня усвідомленості переживань.

Результати дослідження засвідчили, що серед досліджуваних 5-го р. ж. не виявлено високого рівня усвідомленості власних переживань. Середній рівень усвідомлення своїх емоцій виявляє 40% досліджуваних. Більшість дітей має низький рівень усвідомлення власних переживань (60%). На 6-му р. ж. 8,6% досліджуваних показують високий і 51,4% – середній рівень усвідомлення власних переживань, 40% не усвідомлюють своїх переживань.

Отримані дані свідчать про зміни в аналізі дітьми різного віку своїх переживань. Старші дошкільники частіше, ніж середні, описуючи емоцію, називають її мімічні та пантомімічні ознаки. З віком діти краще усвідомлюють свої не лише позитивні, а й негативні переживання. Ситуації, з якими діти пов’язують ту чи іншу емоцію, з віком змінюються. Діти 5-го р. ж. частіше наводять приклади, в яких отримують матеріальну вигоду, тоді як старші дошкільники намагаються дати етичну оцінку ситуації. Це свідчить про поступальний особистісний розвиток дітей.

Кореляційний аналіз на предмет зв’язку між емоційним самоставленням досліджуваних і рівнем усвідомлення ними власних переживань засвідчив, що в групах дітей 5-го р. ж. коефіцієнт кореляції становить +0,1 (незначущий на рівні $p \leq 0,05$). В групах досліджуваних 6-го р. ж. – +0,54, що корелює на значущому рівні $p \leq 0,05$. Отже, у старших дошкільників простежується суттєвий зв’язок між характером емоційного самоставлення та рівнем усвідомленості своїх переживань. Таким чином, процес усвідомлення власних емоцій набуває особливого значення для формування позитивного самоставлення дитини старшого дошкільного віку.

Дослідженням встановлено, що усвідомлення переживань іншого має певну динаміку. Високий рівень усвідомлення зображених на картинці емоцій мають 9,4% дітей 5-го і 14,3% – 6-го р. ж. Більшість дітей обох вікових груп виявляють середній рівень усвідомлення переживань однолітків (51,9% і 60%). Низький рівень усвідомлення мають 38,7% досліджуваних 5-го і 25,7% –

6-го р. ж. Середні дошкільники зазнають труднощів у виділенні мімічних ознак. Старші дошкільники часто починають визначення зображеного переживання з опису його мімічних проявів, а саме: форми рота, виразу очей, після цього називають емоцію. Поведінка більшості дітей 5-го і 6-го р. ж. свідчила про їх невпевненість у своїх відповідях. Водночас спостереження показало, що діти часто в складних ситуаціях звертають увагу на вираз обличчя вихователя, ніби очікують його реакцію на події в групі.

Кореляційний аналіз показав, що між уміннями усвідомлювати власні та чужі переживання у дітей 5-го р. ж. коефіцієнт кореляції становить +0,23, що свідчить про відсутність суттєвого зв'язку (незначущий на рівні $p \leq 0,05$). У групах досліджуваних 6-го р. ж. зв'язок виражений більше: коефіцієнт кореляції +0,39 (значущий на рівні $p \leq 0,05$). Виявлений статистично значущий зв'язок між усвідомленням старшими дошкільниками переживань ровесників та рівнем доброзичливості до них, а саме: в групах досліджуваних 5-го р. ж. коефіцієнт кореляції становить +0,25 (незначущий на рівні $p \leq 0,05$), в групах дітей 6-го р. ж. – +0,56, що корелює на значущому рівні $p \leq 0,05$. Отже, розвиток усвідомлення своїх та чужих переживань у дитини дошкільного віку сприяє формуванню її позитивного ставлення до себе та впливає на моральне становлення її особистості, на підвищення рівня доброзичливості до ровесників.

У четвертому розділі **“Психологічна корекція емоційних ставлень до себе і ровесників у дітей старшого дошкільного віку”** обґрунтовано концептуальні засади, представлено зміст та основні напрями реалізації формульованого експерименту. Він проводився з дітьми 6-го р. ж. (21 дитина).

В основу корекційної роботи було покладено припущення про емоційне перенесення, а саме: уміння усвідомлювати емоції інших переносяться на уміння усвідомлювати власні переживання, в той же час уміння розуміти свої й чужі емоції, набуті в уявних ситуаціях, справляють вплив на реальні взаємини, в яких і відбувається пошук відповідних дій сприяння ровеснику. Таке перенесення, на нашу думку, лежить в основі формування позитивного ставлення до себе та однолітків, що і є рушієм особистісного розвитку дитини дошкільного віку. Метою цього етапу дослідження стало формування у старших дошкільників позитивного емоційного ставлення до себе і ровесників через розвиток їх умінь усвідомлювати власні переживання та переживання ровесників. Корекційна робота була спрямована на розвиток у старших дошкільників умінь: 1) розуміти емоції ровесників за мімічними та пантомімічними ознаками; 2) усвідомлювати свої переживання, рефлексувати власні вчинки; 3) адекватно реагувати на зовнішні впливи – вчинки і переживання оточуючих, зауваження дорослих, успіх та невдачі ровесників; 4) адекватно реагувати на власний неуспіх.

Формульовальний експеримент здійснювався у таких напрямках: психопрофілактична робота з батьками, консультування батьків і вихователів, власне корекційна робота з дітьми старшого

дошкільного віку. Робота з дорослими була спрямована на створення доброзичливого оточення для досліджуваних в групі ровесників та в сім'ї. Формувальний експеримент тривав впродовж семи місяців.

Психопрофілактична робота з батьками проводилась з метою підвищення їх психолого-педагогічної компетентності, культури їхньої взаємодії з дітьми, зміни ставлення членів сім'ї до дошкільника, залучення батьків до обговорення питань формування особистості дитини. Була розроблена тематика виступів експериментатора на батьківських зборах з питань формування особистості дошкільника, групових та індивідуальних консультацій батьків.

У роботі з вихователями використовувалися індивідуальні та групові консультації, організовувалися семінари. Формувальний експеримент органічно поєднувався з існуючою системою занять та різних видів діяльності, які мають місце у дошкільному закладі. З метою створення позитивної психологічної атмосфери в групі вихователям рекомендувалось:

- здійснювати власний позитивний вплив на загальний клімат у групі дошкільників, зокрема на формування їх доброзичливих стосунків у різних видах діяльності;
- кожне заняття пропонувалось будувати так, щоб його зміст викликав у дітей емоційні переживання, збагачував їх палітру;
- у повсякденному житті рекомендувалось звертати увагу дітей на прояви співчуття й сприяння дітей один одному, перенесенню їх етичних уявлень у реальні ситуації і схвалювати прояви їх позитивної емоційної спрямованості на оточуючих;
- особливу увагу було приділено аналізу конфліктних ситуацій у повсякденному житті групи щодо причин їх виникнення та переживань учасників з метою навчити дітей розуміти емоційні стани ровесників.

Основу корекційної роботи склали проведення психогімнастичних вправ з тими дошкільниками, які за результатами констатувального експерименту виявили негативне ставлення до себе та недоброзичливе ставлення до ровесників. Для створення програми занять ми використали розроблені програми Т.Войцехівської, Н.Клюєвої і Ю.Касаткіної, Ю.Коврижних і Г.Смольникової, С.Крюкової і Н.Слободяник, Н. Кряжевої, В.Кузьменко, О.Хухлаєвої, М.Чистякової, Т.Шишової, Т.Яценко та ін. Нами запропонована схема відпрацювання кожного переживання.

Порівняння показників, отриманих до і після проведення формувального експерименту, показали, що відбулися зміни в емоційному ставленні досліджуваних до себе і ровесників (табл.2).

Таблиця 2

Кількісні показники змін у емоційному ставленні старших дошкільників до себе та рівні доброзичливості до ровесників (у %)

	За результатами констатувального експерименту						За результатами контрольного експерименту					
	Ставлення до себе			Рівень доброзичливості			Ставлення до себе			Рівень доброзичливості		
	позитивне	амбівалентне	негативне	високий	середній	низький	позитивне	амбівалентне	негативне	високий	середній	низький
Експериментальна група	57,2	33,3	9,5	0	61,9	38,1	61,9	38,1	0	4,8	76,2	19
Контрольна група	62,5	29,2	8,3	0	58,3	41,7	62,5	33,3	4,2	0	66,7	33,3

Збільшилось число дітей з амбівалентним ставленням до себе (з 33,3% до 38,1%) та з позитивним самостваленням (з 57,2% до 61,9%). Не виявлено досліджуваних з негативним самостваленням. На нашу думку, це пов'язано з тим, що після формувальних впливів діти стали більш критично ставитися до окремих своїх вчинків, не занижуючи значущості своєї особистості, що є показником особистісного зростання.

Відбулися зміни в проявах доброзичливості дошкільників до ровесників. Збільшилась кількість дітей з середнім рівнем доброзичливості до них (з 61,9% до 76,2%) і зменшилось – з її низьким рівнем (з 38,1% до 19%). Позитивним результатом можна вважати наявність досліджуваних з високим рівнем доброзичливості до однолітків (4,8%). Зріз, проведений в контрольній групі, показав відсутність суттєвих змін у ставленні старших дошкільників до себе і ровесників.

Результати корекційної роботи дають підставу говорити про те, що обрані нами корекційні методи загалом виявились адекватними щодо поставленої мети, зокрема, формування у досліджуваних доброзичливого ставлення один до одного, що стало першочерговою умовою розвитку не лише позитивних стосунків між дітьми, а й передумовою формування позитивного емоційного ставлення до себе.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне обґрунтування та результати емпіричного вивчення проблеми емоційних ставлень дітей середнього і старшого дошкільного віку до себе і однолітків, з'ясовано вплив ставлення до себе на ставлення до ровесників, визначені критерії та рівні самоствалень дитини. Встановлено зв'язок ставлення дитини до себе і ровесників з усвідомленням нею своїх та чужих переживань. Узагальнення результатів дослідження дозволяє зробити наступні

ВИСНОВКИ:

1. Ставлення особистості розглядається як її суб'єктивний вибірковий зв'язок із значущими для неї об'єктами, як інтегральна властивість, яка виступає єдністю когнітивного, поведінкового та емоційного компонентів. Когнітивний – складають знання про об'єкт, оцінні судження про нього. Поведінковий – це готовність діяти певним чином стосовно об'єкта, який має для людини особистісну значущість. Емоційний компонент є провідним у ставленні і включає переживання, які пов'язані у людини з певним об'єктом чи подією. Співвідношення когнітивного та емоційного компонентів з віком змінюється. Чим молодша дитина, тим менш наявне в її ставленні знання і тим більшого значення мають емоції. Виходячи з цього, саме емоційне ставлення дитини дошкільного віку визначає її поведінку та особистісний розвиток.

2. Ставлення до себе та ровесників є проекцією особистісного розвитку дитини, який проходить етапи: виділення себе об'єктом ставлень інших людей; виділення себе суб'єктом взаємин; становлення уявлень про себе та поява ставлення до себе. Співвідношення рівня емоційного самоствавлення дитини з рівнем її доброзичливості до однолітків характеризує особливості становлення її особистості. Емоційні ставлення до себе та оточуючих формуються в умовах вільного спілкування та спільної діяльності, в процесі яких визначаються, інтеріоризуються гуманні стосунки та закріплюються у вигляді установок особистості.

3. *Критеріями* визначення самоствавлення є: *валентність* (позитивне, схвальне ставлення до себе; негативне, несхвальне; амбівалентне, яке поєднує в собі різні, іноді протилежні переживання); *виразність* (як зовнішньо проявляються переживання, рівень емоційності – яскраве або стримане ставлення до себе); *самостійність* (чи сама дитина виявляє ставлення, чи лише на запитання дорослого); *спрямованість* самоствавлення (на себе загалом, на окремі власні риси та вчинки, на результат своєї діяльності). Проведене дослідження дозволило здійснити психологічний аналіз позитивного, амбівалентного та негативного ставлення дітей середнього і старшого дошкільного віку до себе.

4. Емоційне ставлення до себе і ровесників у дітей дошкільного віку уже яскраво виражене. Для дітей 5-го і 6-го р. ж. притаманне переважно позитивне емоційне ставлення до своїх якостей, тобто прийняття себе і задоволеність собою. До ровесників переважає амбівалентне ставлення. З віком відбувається поглиблення диференціації ставлення до різних однолітків та різних якостей однієї дитини, в чому виявляється вибірковість емоційних ставлень дошкільників. Серед досліджуваних 6-го р. ж. зростає критичність до себе та ровесників. Але загальна тенденція розвитку емоційного ставлення середніх і старших дошкільників характеризується високою оцінкою своїх досягнень на фоні намагань принизити успіхи однолітків. Про власні результати діти пам'ятають краще і більше, ніж про успіхи товаришів. Дитина старшого дошкільного віку більш, ніж середнього, здатна виявляти

критичне ставлення до своїх вчинків та поведінки ровесників, порівнювати їх з правилами поведінки, що, безумовно, є показником особистісного зростання.

5. Дослідженням виявлена наявність суттєвого зв'язку між самоставленням дитини та її ставленням до ровесників в групі старших дошкільників, який полягає в тому, що ставлення дитини до себе обумовлює її ставлення до ровесника. Цього не було виявлено у досліджуваних середнього дошкільного віку.

6. Статевих відмінностей у ставленні до себе дітей середнього дошкільного віку не виявлено. У старших дошкільників вони мають місце. Зокрема, у хлопчиків переважає амбівалентне та негативне ставлення щодо своєї поведінки стосовно ровесників. Амбівалентне та негативне ставлення дівчаток частіше має місце, коли ними оцінюється власна зовнішність. В обох вікових групах виявлені статеві відмінності у ставленні дітей до ровесників. Хлопчики 5-го і 6-го рр. ж. частіше, ніж дівчатка, виявляють негативне ставлення до ровесників. Вони осуджують їх вчинки, занижують успіхи тощо. Дівчатка обох вікових груп більш доброзичливі у ставленні до однолітків, вони частіше схвалюють їх вчинки, виявляють радість за їх успіхи та готовність допомогти.

7. Впродовж 5-го і 6-го р. ж. у дітей відбуваються зміни в усвідомленні своїх та чужих переживань. З віком розширюється діапазон почуттів, які не лише переживаються дитиною, а й усвідомлюються нею. До них відносяться радість, смуток, злість. Якісно збагачується вербальна характеристика дітьми своїх та чужих емоційних станів. З віком більш усвідомлюються причини своїх та чужих переживань, багатшим стає опис мімічних ознак почуттів. У старших дошкільників з'являється моральна оцінка уявних та реальних ситуацій.

8. У старших дошкільників наявний зв'язок: між емоційним ставленням до себе і усвідомленням власних переживань, між усвідомленням своїх переживань та усвідомленням переживань ровесників. Дитина розуміє ті почуття однолітків, які пам'ятає з минулого власного досвіду, уже може співвідносити свої переживання з переживаннями ровесників, переносити ці переживання з уявних у реальні ситуації.

9. Необхідною умовою становлення позитивного емоційного ставлення до себе й однолітків є створення емоційно сприятливого мікроклімату у групі, коли кожна дитина може щиро проявляти свої переживання і навчитися виявляти співчуття іншим. Позитивна емоційна атмосфера дає можливість дошкільнику реалізувати свою потребу бути значущим й прийнятим, підтримуючи іншого.

10. Дослідженням встановлена ефективність використання вправ на імітацію емоційних станів з метою коригування емоційного ставлення дошкільників до себе й ровесників. Особливо продуктивним є поєднання гри з малюванням, із слуханням музики, що сприяє не лише становленню емоційних ставлень дошкільників, а й “відпрацюванню” ними певних переживань, зняттю емоційного напруження.

В результаті збільшилось число дітей з позитивним і амбівалентним ставленням до себе, підвищилась їх доброзичливість до ровесників, що свідчить про позитивні зміни в особистісному розвитку дітей старшого дошкільного віку.

Проведене дослідження емоційного ставлення дітей дошкільного віку до себе і ровесників не вичерпує всіх аспектів проблеми ставлень особистості. Подальша розробка даної проблеми вбачається нами у вивченні можливостей впливу сімейних стосунків на формування позитивного ставлення дитини до себе та інших людей. Поглибленого вивчення вимагає питання впливу стилю керівництва педагога взаєминами дітей на всіх вікових етапах дошкільного дитинства.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Лапченко І.О. Особливості емоційного розвитку дитини // Психологія. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – К.: НПУ, 1998. – Вип. 3. – С. 104-108.
2. Лапченко І.О. Усвідомлення власних переживань дітьми-дошкільниками // Психологія. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – К.: НПУ, 1999. – Вип. 4 (7). – С. 205-209.
3. Лапченко І.О. Регулятивна функція емоцій та її значення у розвитку дитини // Вісник Харківського університету. Збірник наукових праць. Серія “Психологія” № 460. – Харків, 1999. – С. 77-80.
4. Лапченко І.О. Емоційне ставлення дошкільників до себе і до ровесників // Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. “Стрессы в повседневной жизни детей”. – Одесса, 2000. – С. 95-96.
5. Лапченко І.О. Специфіка роботи практичного психолога з формування особистості дошкільників // Актуальные проблемы профессиональной подготовки практических психологов. Сборник научных трудов. Приложение № 10(15) к научному журналу “Персонал”, № 5(59), 2000. – С. 127-130.
6. Лапченко І.О. Оцінні ставлення дитини дошкільного віку до себе і до ровесників // Психологія у ХХІ столітті: перспективи розвитку: Матеріали VI Костюківських читань (28-29.01.2003 р.). – Т. 1. – К.: Міленіум, 2003. – С. 227-231.
7. Лапченко І.О., Приходько Ю.О. Особливості ставлення дитини до себе і ровесників в дошкільному віці // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологія: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2004. – № 1(25). – С. 169-176. *(Автору належить аналіз результатів емпіричного дослідження).*
8. Лапченко І.О., Приходько Ю.О. Емоційна сфера особистості як проблема психології // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені

М.П.Драгоманова / Укл. П.В.Дмитренко, І.М.Ковчина. – К.: НПУ, 1998, Вип. 3. – С. 234-244. (*Автором проведений аналіз основних положень зарубіжних теорій емоцій*).

9. Лапченко І.О., Приходько Ю.О. Сім'я як чинник емоційного ставлення дитини до навколишнього світу // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова / Укл. П.В.Дмитренко, І.М.Ковчина. – К.: НПУ, 1999. – Ч. 4. – С. 59-69. (*Автору належить аналіз динаміки розвитку емоційних ставлень в онтогенезі*).

10. Лапченко І.О. Прояви емоційного і когнітивного компонентів самооцінки у дошкільників // Проблема особистості в сучасній науці: результати та перспективи досліджень. Тези доповідей Третьої Всеукраїнської наукової конференції молодих вчених. – КНУ імені Тараса Шевченка (28-29.09.2000). – С. 151-152.

11. Лапченко І.О. Регулятивна функція емоційної сфери в особистісному розвитку дитини дошкільного віку // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова / Укл. П.В.Дмитренко, О.Л.Макаренко. – К.: НПУ, 2001. – Вип. 41. – С. 98-100.

12. Лапченко І.О. Особливості психологічної діагностики та корекції емоційної сфери дітей з обмеженими можливостями // Соціальна педіатрія. Вип. III // Збірник наукових праць. – К.: Інтермед, 2005. – С. 296-299.

АНОТАЦІЇ

Лапченко І.О. Емоційне ставлення до себе та ровесників як чинник особистісного розвитку дитини дошкільного віку. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2006.

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню особливостей емоційного ставлення дітей середнього та старшого дошкільного віку до себе і ровесників. Досліджені вікові та статеві особливості ставлення до себе та ровесників, визначені критерії та рівні ставлення дошкільників до себе, рівні їх доброзичливості до ровесників. Вивчені особливості усвідомлення дітьми середнього і старшого дошкільного віку своїх переживань та переживань ровесників. Між ставленнями до себе і ровесників у дітей 6-го р. ж. існує взаємозв'язок, який проявляється в тому, що усвідомлення власних переживань зумовлює усвідомлення переживань ровесників, чого немає у дітей 5-го р. ж. Розроблено та апробовано систему впливів, спрямованих на формування у старших дошкільників

позитивного емоційного ставлення до себе та однолітків через розвиток їх умінь усвідомлювати власні та чужі переживання. Обґрунтовано, що створення сприятливого мікроклімату у групі ровесників є умовою становлення у дитини позитивного ставлення до себе та інших дітей.

Основні результати дослідження впроваджуються у роботу практичних психологів дошкільних навчальних закладів Святошинського району м. Києва та навчальний процес Інституту педагогіки і психології НПУ імені М.П. Драгоманова.

Ключові слова: ставлення, емоційне ставлення, особистісний розвиток, ставлення до себе, ставлення до ровесників, рівень доброзичливості до ровесників.

Лапченко И.А. Эмоциональное отношение к себе и ровесникам как условие личностного развития ребенка дошкольного возраста. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2006.

Диссертационное исследование посвящено изучению возрастных и половых особенностей эмоционального отношения детей среднего и старшего дошкольного возраста к себе и сверстникам и его влияния на развитие их личности. Представлен анализ психолого-педагогической литературы по проблеме, описываются методики изучения отношения к себе и ровесникам, изучения их умения осознавать свои и чужие переживания. Предлагается система приемов формирования положительного эмоционального отношения к себе и доброжелательного отношения к ровесникам.

Показано, что отношение – это система связей человека с окружающим миром и другими людьми. Оно обеспечивает активное приспособление человека к окружению. Структуру отношения составляют когнитивный, эмоциональный и поведенческий компоненты, среди которых ведущим выступает эмоциональный. Соотношение когнитивного и эмоционального компонентов изменяется с возрастом. Чем младше ребенок, тем меньше в его опыте представлены знания и большее значение имеют эмоции.

В дошкольном возрасте начинает формироваться система ведущих отношений, к которым относятся отношения к себе и другим, что является проекцией личностного развития ребенка. Развитие эмоционального отношения к себе проходит этапы: выделение себя сначала объектом отношения других людей, потом – субъектом взаимоотношений, появление представлений о себе.

Основными критериями для определения самоотношения выступают валентность (положительная, амбивалентная, отрицательная), выразительность (яркое или сдержанное отношение), самостоятельность и направленность отношения (на себя в целом, на отдельные свои черты и поступки, на результат своей деятельности). Выделены уровни отношения к себе:

положительное, амбивалентное и негативное. Положительное самоотношение характеризуется принятием себя в разных ситуациях, чувством удовлетворения собой в разных видах деятельности. Амбивалентное отношение к себе означает сочетание двух, противоположных по модальности, переживаний: удовлетворенность и неудовлетворенность собой в разных видах деятельности, гордость и неуверенность в общении с разными сверстниками. Негативное самоотношение проявляется как непринятие себя, проявление критичности при оценивании своих достижений.

Исследование эмоционального отношения детей к сверстникам позволило определить уровни их доброжелательности к последним: высокий, средний и низкий. Высокий уровень доброжелательности к ровесникам характеризуется положительным отношением к ним, доминированием адекватных переживаний за их успехи. Средний уровень доброжелательности означает амбивалентное или индифферентное отношение к сверстникам. Дошкольник с амбивалентным отношением одобряет своих товарищей за одни поступки и критикует – за другие. Индифферентное отношение характеризуется неосведомленностью о поступках сверстника, отсутствием переживаний по поводу его успехов. Низкий уровень доброжелательности к сверстникам проявляется как негативное отношение к ним, проявление неадекватных переживаний по поводу их успешности.

Представлены и проанализированы результаты эмпирического исследования отношения к себе и сверстникам у детей среднего и старшего дошкольного возраста. У детей 5-го и 6-го г.ж. доминирует положительное отношение к себе и амбивалентное – к сверстникам. Для детей 6-го г.ж. характерно возрастание критичности к себе и сверстникам, что свидетельствует о личностном развитии.

Описаны возрастные особенности осознания детьми среднего и старшего дошкольного возраста своих и чужих переживаний. С возрастом расширяется диапазон чувств, которые не только переживаются ребенком, но и осознаются им: радость, грусть, злость. Изменяется вербальная характеристика детьми эмоциональных состояний: лучше осознаются причины своих и чужих переживаний, становится богаче описание мимических признаков эмоций. У старших дошкольников появляется моральная оценка ситуаций. Установлено, что у старшего дошкольника существуют связи между отношением к себе и осознанием им своих переживаний, между его отношением к сверстникам и осознанием их переживаний.

В работе описана система методов, направленных на развитие у старших дошкольников положительного отношения к себе и сверстникам через развитие у них осознания своих и чужих переживаний. Показано, что создание доброжелательного микроклимата в группе выступает условием формирования положительного отношения детей к себе и сверстникам.

Полученные в ходе исследования результаты могут быть использованы в воспитательном процессе с целью формирования у детей дошкольного возраста положительного отношения к себе и

доброжелательного отношения к другим, при подготовке воспитателей и практических психологов.

Ключевые слова: отношение, эмоциональное отношение, личностное развитие, отношение к себе, отношение к сверстникам, уровень доброжелательности к сверстникам.

Lapchenko I.O. The emotional attitude to oneself and to those who are just the same age as a factor of the personal development of the child of pre-school age. – Manuscript.

The dissertation is getting a candidate degree in psychology in speciality in 19.00.07 – pedagogical and aged psychology. National Dragomanov Pedagogical University, Kyiv, 2006.

The dissertation investigation is devoted to studying of the aged and sex peculiarities of the emotional attitude of the children of the medium and senior pre-school age to oneself and to those who are just the same age, its influence on their personal development. The age peculiarities of the attitude to oneself and to those who are just the same age have been investigated and the criteria and the level of the attitude of the pre-school-age children to themselves, levels of their well-wish to those who are just the same age have been determined. It had been demonstrated that there is intercommunication between the attitude to oneself and to those who are just the same age. This intercommunication is expressed so, that the realization of the personal experience causes the realization of those who are just the same age. It had been worked and approbated the system of the methodical methods of the formation at the senior pre-school-age children of the positive emotional self-attitude and well-wishing attitude to those who are just the same age through the development of their abilities to realize their own and somebody emotional experience. It had been substantiated that the creation of the favourable microclimate in their group of the children who are just the same age is the condition of the establishment at the child of the positive attitude to oneself and to the other children.

The main results of the investigation are being introduced in the work of the practical psychologists of the pre-school educational establishments of Svi'atoshin region of Kyiv and in the educational process of the Institute of pedagogy and psychology of NPU named after M.P.Dragomanov.

Key words: the attitude, the emotional attitude, the personal developments, the attitude to oneself, the attitude to the others, the levels of the well-wish to those who are just the same age.